

**MEMÒRIA DE LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA A LA
CARRETERA DEL CARMEL/ CARRER DE JOSÉ MILLAN
GONZÁLEZ. BARCELONA (BARCELONÈS).**

REFUGI 374.

CODI 100/09

Direcció:

Dídac Pàmies Gual / Jordi Petit Gil

Novembre de 2009

INDEX

FITXA TÈCNICA	2
1. INTRODUCCIÓ	3
2. SITUACIÓ GEOGRÀFICA	4
3. INTRODUCCIÓ HISTÒRICA	5
3.1 EL REFUGI 374 A LA GUERRA CIVIL (1936-39) I EL SEU ÚS POSTERIOR	6
3.2 LA POSTGUERRA I EL BARRAQUISME	8
4. METODOLOGIA	10
5. ESTUDI DEL SUBSÒL	11
5.1. Desenvolupament dels treballs	11
5.2. Resultats	12
6. CONCLUSIONS	15
7. BIBLIOGRAFIA	17
ANNEX.	19
ANNEX 1: REPERTORI FOTOGRÀFIC	20
ANNEX 2: PLANIMETRIES	40

1. Plànol de Situació E:1:2000
2. Plànol de Situació E:1:500
3. Planta de General del Refugi 374
4. Superposició del projecte constructiu i el refugi 374

FITXA TÈCNICA

CODI INTERVENCIÓ	100/09
UBICACIÓ	Carretera del Carmel / Carrer José Millán González. Coordenades UTM: x: 429842 / y: 4585552 / z: 167,6
CONTEXT	Zona urbana
TIPUS D'INTERVENCIÓ	Preventiva terrestre
CLASSE D'ACTIVITAT	Seguiment d'obra i excavació arqueològica
DATES D'INTERVENCIÓ	Del 2 al 24 de novembre de 2009
EQUIP TÈCNIC	Direcció: Dídac Pàmies Gual i Jordi Petit Gil.

1. INTRODUCCIÓ

La construcció d'unes noves escales per vianants que comunicaven els barris del Carmel i Can Baró i l'aixecament d'un talús per a la contenció de terres a causa del fort desnivell al solar situat entre la carretera del Carmel i el carrer José Millán González, de Barcelona (Barcelonès), va motivar la intervenció arqueològica de caràcter preventiu atès l'interès arqueològic i alt valor històric de la zona.

La intervenció arqueològica ha consistit en l'excavació i documentació de les restes del refugi 379. L'estudi s'ha realitzat sota la direcció tècnica de Dídac Pàmies Gual i Jordi Petit Gil a càrrec de l'empresa Arkeòlik S.L., atenent la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català (DOGC núm. 1807) i el Decret 78/2002, de 5 de març de 2002, del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic (DOGC núm. 3594).

Els treballs s'han efectuat entre els dies 2 i 24 de novembre de 2009, amb el corresponent permís de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya i la supervisió del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona.

2. SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El control arqueològic a la zona, s'ha dut a terme al solar comprès entre la carretera del Carmel i el carrer José Millán González, al barri de Can Baró del Districte d'Horta - Guinardó, Barcelona (Barcelonès), a la vessant sud-est del Turó del Carmel.

La comarca del Barcelonès abraça una superfície de 144,72 Km², situada a cavall entre la Serralada Litoral i el mar Mediterrani. La comarca limita al nord amb les comarques del Vallès Occidental i Vallès Oriental; a l'est amb el Maresme i el Mediterrani i al sud i l'oest amb el Baix Llobregat.

Des del punt de vista morfològic es reconeixen dues grans unitats de relleu al Barcelonès: la Serralada Litoral i el Pla de Barcelona.

La Serralada Litoral es divideix en tres sectors: la serra de Marina, la serra de Collserola i el massís del Garraf, separats per les conques dels rius Besòs (Marina i Collserola) al nord i Llobregat (Collserola i massís del Garraf) al sud, destacant el cim del Tibidabo (512 m) com a elevació més important.

El Pla de Barcelona comprèn les formacions quaternàries que s'estenen des del mar fins al canvi de pendent en contacte amb la Serralada Litoral, i que limiten al sud-oest amb el massís del Garraf i al nord-est amb el turó de Montgat.

La superfície compresa es pot subdividir en dos sectors; la plana alta, amb una composició alternada d'argiles vermelles i crostes calcàries procedents de les aigües torrencials que baixaven de la serra; i la plana baixa, on hi dominen materials al·luvials més fins aportats per rieres i torrents procedents de la serra i, també, pels corrents marins. Està formada bàsicament per les planes deltaïques dels rius Besòs i Llobregat, formant un pendent del 0,35%, exceptuant l'alineació de turons distribuïts al llarg de la plana entre els que cal destacar Montjuïc com a promontori més elevat assolint una alçada de 173 m, i el Mont Tàber, de 15 m d'altitud i on s'hi instal·là la primitiva ciutat romana de *Barcino*. Però també n'existeixen d'altres que han quedat submergits sota l'urbanisme de la ciutat com és el cas de les Falzies, la punta del Convent, el Molinar, etc.

Tot i ser una superfície eminentment urbana, també es poden localitzar zones de massa forestal formades per pinedes i prats secs fruit de la degradació de la vegetació a mans de l'acció antròpica. La pineda més habitual al Pla és la de pi blanc majoritàriament, però també trobem pi pinyoner al nord del Besòs i al delta del Llobregat.

En l'actualitat els conreus es centren en gran mesura al delta del riu Llobregat i en petites extensions situades en valls interiors de la serra de Collserola i de Marina, destinats principalment a horta, vinya i cereals.

La serra de Can Baró o turó de la Rovira conté ferro, aigua i lignit, que segons sembla era només explotat al Coll. Va tenir molta importància la construcció al turó del dipòsit d'aigües de Dosrius, el 1870, a cura de la Companyia d'Aigües de Barcelona, de capital belga, que va ajudar a resoldre parcialment l'escassetat d'aigua a Barcelona, a base de portar aigües des de la llunyana riera d'Argentona. El dipòsit s'aixeca encara a 95 metres d'alçada i es troba en el camí del cim de la Rovira.

3. INTRODUCCIÓ HISTÒRICA

L'actual districte d'Horta - Guinardó estava ocupat en època medieval per població dispersa que vivia en masies i dedicades a l'explotació del territori, fet que perdurà fins a la segona meitat del segle XX, quan la zona quedà absorbida per la ciutat de Barcelona, i que comportà la creació de nous espais urbans, alguns seguint una edificació caòtica i d'altres formant zones residencials de qualitat.

La primera notícia històrica referent a Horta es remunta al 965, quan s'esmenta la vall d'Horta en una donació de terres a l'església de Sant Miquel de Barcelona. De les famílies més importants que habitaven el territori al segle XI cal destacar la família d'Horta, relacionada amb la noblesa militar i l'Església i que promogué la parròquia de Sant Joan d'Horta, de la que se'n té notícia documental a partir del 1095.

D'un total de 45 masies que existiren al territori només se'n conserven 10, de les que cal destacar la masia de Can Cortada, corresponent a una torre fortificada d'època medieval pertanyent a la família d'Horta i que encara conserva diversos finestrals gòtics. Val a dir que en el seu subsòl hi aparegué una vil·la romana. També d'època medieval es conserva la masia de Can Fargas, documentada des de l'any 1300.

Altres masies conservades d'èpoques diverses són Can Querol, Can Mariner, Ca N'Andalet, Can Carabassa, Can Masdéu, Can Notari, Ca la Sinia, Can Papanats, Can Travi Vell, Can Travi Nou i Can Santgenís entre d'altres.

El barri de Can Baró es va formar al voltant d'un mas construït cap el 1674, com encara recorda la llinda de la porta. Era dedicat al conreu del blat i dels garrofers. El propietari del mas era el baró de Sant Lluís, ambaixador de l'Estat espanyol a Suïssa, raó per la qual el mas rebé el nom que porta. A més, gràcies a tan il·lustre personatge, també es va posar el seu nom a un dels principals carrers del barri.

Després del Decret de Nova Planta es regularen els municipis de l'administració borbònica fet que comportà que Horta passés a mans del municipi de Sant Genís del Agudells, però la importància que adquirí Horta al llarg del segle XVIII comportà que la casa consistorial es construís en el seu territori.

El creixement del nucli de població entre el segle XVI i principis del segle XX està molt lligat a l'existència de grans quantitats d'aigua a la zona, que va fer possible la instal·lació de nombroses bugaderies, fins al punt que a principis del XX s'hi rentava roba procedent de tot Barcelona.

El segle XVIII representà una recuperació econòmica general al país que incidí especialment a Barcelona i als pobles de les rodalies. Horta tenia dins el seu terme municipal un ampli poblament dispers entre camps i vinyes i les masies feien costat a les cases de nobles i fabricants.

El 1888 Horta tenia els districtes de Vallcarca i els Penitents, Sant Genís dels Agudells i el Coll. La prosperitat es va accentuar amb l'arribada del tramvia a partir de 1901 i no va ser fins el gener de 1904 quan quedà definitivament annexionat a la ciutat de Barcelona.

La influència propera dels barris de la Salut i del Guinardó assenyala el destí de Can Baró, on sovintejaren ben aviat, durant el primer quart de segle, torres modestes. El nét dels masovers de Can Baró ha explicat que la parcel·lació d'aquests terrenys, mig muntanyencs, mig rurals, tingué lloc el 1919 i que seguí al fracàs de la conversió del mas Casanoves en hotel.

3.1 EL REFUGI 374 A LA GUERRA CIVIL (1936-39) I EL SEU ÚS POSTERIOR

Ja al segle XX, durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939), es dugueren a terme nombrosos bombardejos sobre la ciutat. El primer atac es realitzà des del mar, entre el 13 i el 14 de febrer de 1937, per mitjà del destructor *Eugenio di Savoia*, mentre que el primer atac aeri fou el 16 de març del mateix any. Tots aquests atacs aeris sobre població civil, comportaren la creació del Servei de Defensa Passiva Antiaèria, emmarcat dins la Comissió d'Urbanització i Obres, que gestionà la construcció de diversos refugis, inicialment reutilitzant els túnels del metro, però ben aviat es quedaren obsolets pel gran nombre de població que buscava refugiar-se dels atacs, i se'n construïren de nous.

A la tardor de 1936 es van construir a la ciutat de Barcelona 25 refugis simples de coberta de volta, seguint el sistema constructiu de galeria de mina, sense cap servei addicional i pensats per afegir, posteriorment, al servei de clavegueram. A l'any següent ja s'hi construïren 1.400 refugis més a la ciutat.

El mas de Can Baró va servir com a hospital controlat pel comitè de la barriada i a dalt del turó de la Rovira, el govern republicà va fer construir una bateria antiaèria per fer front als atacs marítims i aeris feixistes en juny de 1937. L'encarregat d'organitzar l'obra va ser l'acabada de crear "Defensa Especial contra Aeronaves", organisme responsable de contraatacar als bombarders feixistes, italians i alemanys que castigaven la costa barcelonina. Possiblement, els canons que ocupaven les bateries eren uns canons d'origen anglès de l'any 1923, coneguts amb el nom de "Vickers 105", les seves canonades podien arribar a una distància establerta entre 7 i 13 quilòmetres de distància. Durant la guerra l'exèrcit republicà disposava de 48 peces d'aquest model.

La bateria tenia un arsenal, unes habitacions pels artillers, el lloc de comandament i l'estructura on es col·locaven els canons.

Al solar objecte d'estudi, s'hi va construir a l'estiu de 1937 un refugi situat entre la carretera del Carmel, el carrer de José Millán González, (tot i que l'any 1937 es coneixia com a carrer Pompeu Gener) i el carrer J.M. Serrano, construint-se l'accés sud i l'accés nord en respectius carrers. El permís per construir-lo es va demanar a la Junta de Defensa Passiva que li va atorgar al principi el número 308 (el refugi tenia l'entrada pel carrer Pompeu Gener) i que sembla que va ser el lloc per on es van iniciar les obres. Al poc temps es va aprovar una segona obertura al carrer Serrano la qual fou coneguda com a 374.

Al ser dues obertures d'un mateix refugi, els números 308 i el 374 es van acabar per unificar conservant així el número de l'últim (374), l'altre, amb posterioritat se li va posar a un altre refugi. Al mes d'agost de 1937 trobem el plànol de dit refugi que s'estava ja acabant¹.

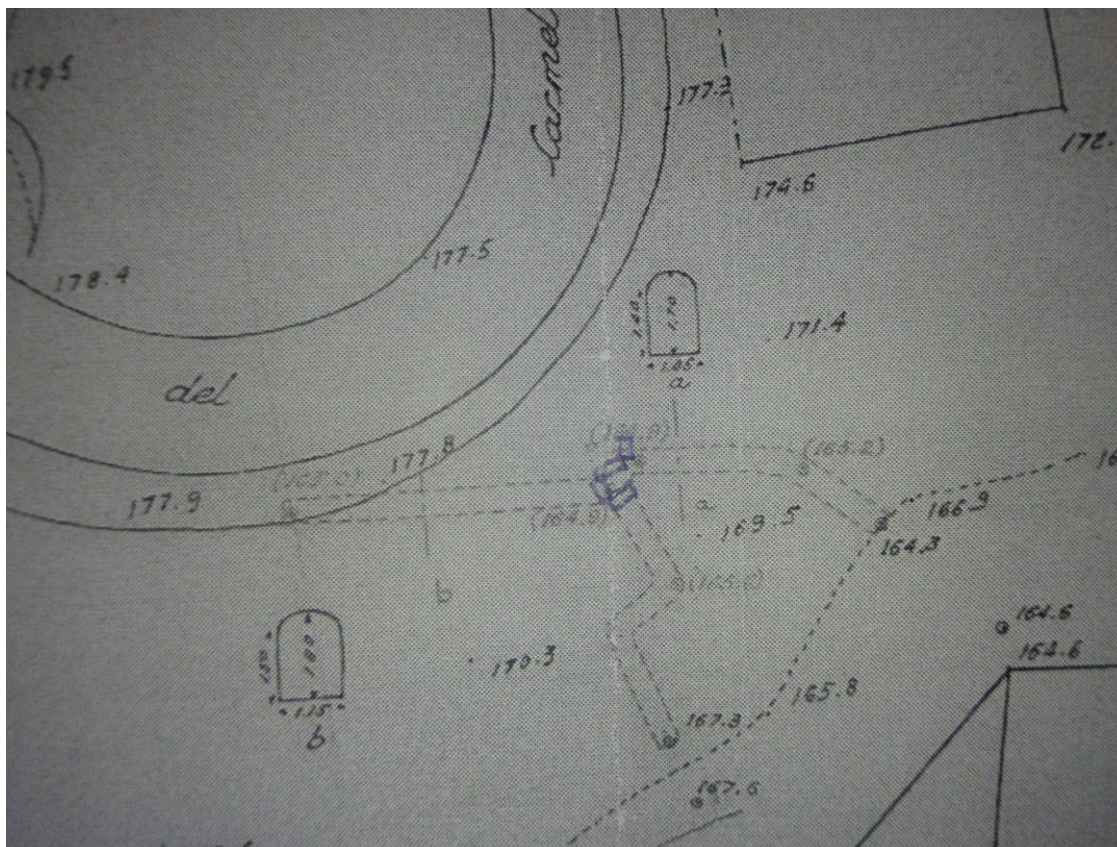
En la recerca feta a l'Arxiu Administratiu de Barcelona, es van consultar diversos expedients realitzats per la Junta de Defensa Passiva a la qual vam trobar a part del plànol de dit refugi, dos llibrets de registre topogràfic de l'obra en qüestió.

¹ Arxiu Administratiu de Barcelona. Defensa Passiva. Caixa 57278. Expedient M101-R374-001 (G). VEURE ANNEX 1. Imatge 39.

El primer era d'un tal Sr. Bonafonte d'agost de 1937 referent a l'entrada del 374 i l'altre realitzat pel Sr. Estruch a octubre del mateix any en referència a l'entrada de l'antic 308².

El refugi, que estava subvencionat per la Junta de Defensa Passiva tenia un pressupost aprovat per realitzar l'obra de 5.762,79 pessetes, i la seva capacitat final seria per a 230 persones³.

A part, també hi consta a la mateixa caixa documental (dins d'un llistat d'elements que tenen alguns refugis) que aquest, a més, tenia una farmaciola⁴.

Fragment del plànol on s'observa el refugi 374 tal i com es va projectar l'any 1937.

A part del refugi, hi tenim constància de que a la zona hi havia 79 soterranis preparats per a ser utilitzats com a petits refugis en cas de necessitat segons consta en un estudi d'època realitzat en aquell barri⁵. D'aquesta manera s'evitarien les aglomeracions a dits soterranis i per altre banda, el refugi seria el punt principal de reunió de tots els veïns de la zona per protegir-se dels possibles atacs nacionals que volguessin destruir les bateries antiaèries ubicades a la muntanya del costat.

Les dues entrades s'unien en un llarg passadís amb seients laterals a una de les bandes amb capacitat tal i com ja s'ha esmentat per a 230 persones.

² Arxiu Administratiu de Barcelona. Defensa Passiva. Caixa 57278. Expedient M101-R374-001 (G).

³ Arxiu Administratiu de Barcelona. Defensa Passiva. Caixa 57270.

⁴ Arxiu Administratiu de Barcelona. Defensa Passiva. Caixa 57270.

⁵ Arxiu Administratiu de Barcelona. Defensa Passiva. Caixa 57270.

El temps passava i la guerra no s'acabava, a més, els bombardejos sobre la ciutat es van anar incrementant durant l'any 1938 i aquest fet va propiciar que el refugi s'anés ampliant amb l'aparició de cinc habitacions (de les quals malauradament desconeixem el seu ús), i una possible latrina a l'accés del carrer Serrano.

El refugi va ser utilitzat fins a finals de gener de 1939 quan amb les tropes nacionals a les portes de Barcelona i l'exèrcit republicà fugint cap a Girona encara es van produir un parell de bombardejos més. Pocs dies després, les tropes nacionals entraven a Barcelona i s'acabava així el conflicte a la ciutat.

3.2 LA POSTGUERRA I EL BARRAQUISME

Un cop acabada la guerra el refugi 374 va ser aprofitat com a vivenda, i segons la tradició oral explicada per diverses persones de l'Associació de Veïns del Carmel, l'última persona coneguda que hi va viure allà era una dona gran anomenada "Felipa" que va viure allà molts anys fins que finalment va marxar i els veïns van aprofitar-ho per tancar els accessos i evitar que aquella vivenda fos novament ocupada. El refugi era conegut per aquells temps com "La cueva de la Felipa".

El fenomen del "barraquisme" s'havia iniciat ja als anys 20 i es va acabar oficialment en 1990.

El Carmel, al igual que altres llocs com Montjuïc o el Somorrostro van ser llocs on els nou vinguts o repressaliats de la guerra van instal·lar-se i malviure en el que es van conèixer com a "Barraques". Va passar molt de temps sense que Can Baró fos res més que un barri llunyà, de petites torres, fins que poc després de la guerra es va urbanitzar la zona de la Font Castellana.

La postguerra va suposar l'ocupació de les parts altes del barri (Maria Lavernia i Francesc Alegre) per barraques, fins l'extrem d'ocupar els antics refugis antiaeris com a vivendes durant un bon grapat d'anys.

Com tots els turons, Can Baró va ser víctima d'un urbanisme basat únicament en l'especulació, com es demostra amb el traçat dels seus carrers i sobretot amb l'edificació d'un bloc de vuit pisos al costat de l'escala que salva el desnivell de la carretera del Carmel, en una punta del carrer José Millán González.

Curiosament, bona part dels carrers de Can Baró després de la guerra canviaren els noms de carrers (diguem sospitosos) pels de periodistes franquistes morts a la guerra: els carrers Estanislao Rico Ariza era abans Pere Sala; José Millán González era Pompeu Gener, i Pablo Sáez de Barés era Güell i Mercader.

El moment fort del barraquisme als turons sembla que va arrencar el 1948, i durant set anys les amenaces de fer-los fora eren constants per part de les brigades municipals de repressió del barraquisme. En aquest temps sorgiren personatges que s'aprofitaven de la situació. Hi havia un falangista que feia d'intermediari entre els repressors i els reprimits per tal de salvar les barraques, feina per la qual rebia una comissió d'agraïment; o un altre que llogava barraques que ell mateix construïa.

Sempre es feien en terrenys particulars (un dels amos, amb qui anaven a tractar els barraquistes, era el notari Faura Ubach), i pel desembre de 1975 l'amo d'uns terrenys va intentar cobrar de deu barraquistes 100.000 pessetes, a cadascú, per

danys i perjudicis. El que en realitat volia era foragitar-los, segurament per vendre's els terrenys.

Un dels moments més tensos en aquest estira-i-arronsa entre repressors i reprimits del barraquisme als turons es va donar el 1955, quan un capellà del Cottolengo va impedir que fos enderrocada una barraca a base de treure's una pistola, quan ja els pics i les pales eren a punt de tirar-la baix.⁶

Aquell mateix any, els barraquistes intentaren formar una cooperativa de vivendes i parlaren de comprar els terrenys mitjançant el Patronat Municipal de la Vivenda, però al final l'operació no es va dur a terme perquè van veure que no els sortiria a compte, la gent vivia en construccions de fusta, uralita o planxes.

Totes aquestes barraques van ser reconegudes oficialment a partir del 1956 per l'Ajuntament de Barcelona, any que van deixar d'amenaçar d'enderrocar-les.

El total de barraques de la zona és de prop de sis-centes, 135 de les quals són a Raimon Caselles, edificades en aquesta mena de quadrilàter de tres nivells que forma la muntanya. Hi vivien unes 650 persones i el terra era asfaltat.

A la zona de la bateria antiaèria, la part més alta del turó de la Rovira, (també coneguda com "la muntanya pelada" per la manca de vegetació) hi havia 110 les barraques i 600 els habitants.

Com exemple extrem de la pèssima habitabilitat trobem el cas d'una barraca de 14 metres quadrats on vivien un matrimoni i quatre fills i que paguen 1.200 pessetes mensuals de lloguer.⁷

Un altre petit grup de barraques es trobava situat dalt de tot del Carmel, a la part que anava del carrer dels Santuaris als carrers Font-rúbia i Marsans-Rof, on hi havia unes 40 barraques.

Finalment, hi havia un gran grup de 306 barraques al carrer Francesc Alegre, amb 1.680 habitants, dues terceres parts dels quals eren andalusos.

Segons una enquesta, el 50 per cent dels barraquistes portava vint anys a la barraca, prova de com havia estat de difícil poder fugir d'unes condicions de vida intolerables.

Les barraques van començar a desaparèixer a mitjans dels anys setanta però s'hi va allargar en algunes zones del barri fins a principis dels vuitanta.

⁶ www.barraques.cat/

⁷ www.barraques.cat/

4. METODOLOGIA

La metodologia utilitzada per aquesta intervenció es basa en el mètode de registre Harris / Carandini, que consisteix en la identificació i documentació exhaustiva dels estrats, interestrats i elements constructius, utilitzant per això un model de fitxes numerades correlativament, dins una seqüència d'unitats estratigràfiques (UE).

Tan el solar objecte d'estudi com les restes localitzades s'han vinculat geogràficament amb les coordenades UTM, a fi de documentar i facilitar la interpretació de la seqüència estratigràfica. La topografia i la planimetria han estat tractats informàticament amb AutoCad 2008.

Per tal de deixar una constància visual dels treballs realitzats, així com de les restes aparegudes, s'ha realitzat un registre fotogràfic exhaustiu, utilitzant-se el format digital, a part, s'ha realitzat un estudi documental sobre dit refugi per tal de comparar dades i conèixer de noves.

5. ESTUDI DEL SUBSÒL

Amb l'objectiu de valorar l'estat de conservació del refugi antiaeri 374 i l'afectació de les restes per part del projecte d'obra s'han realitzat els treballs de documentació planimètrica i fotogràfica tan de l'accés com de les galeries interiors del refugi.

Per a realitzar els treballs d'excavació del subsòl primer s'ha utilitzat una màquina giratòria amb la qual s'ha aconseguit localitzar un dels accessos del refugi antiaeri número 374, construït al subsòl del Turó del Carmel a l'estiu de 1937 en el marc de la guerra civil espanyola (1936-39) i posteriorment els treballs s'han realitzat a mà.

Els treballs de neteja del tram localitzat han deixat al descobert l'accés que permetia arribar a les galeries del refugi 374.

Posteriorment es va procedir a extreure la runa que hi havia dins del refugi per tal de poder accedir-hi fàcilment i poder documentar-lo i fotografiar-lo.

5.1. Desenvolupament dels treballs

Durant els treballs de desmuntatge de l'escala que comunicava el carrer José Millán González amb la carretera del Carmel i el posterior rebaix del subsòl, s'ha localitzat l'accés sud del refugi antiaeri construït durant la guerra civil espanyola, parcialment reblert amb argila molt solta. Una màquina giratòria que estava realitzant els rebaixos del talús per col·locar unes escales mecàniques per als veïns va topar accidentalment amb l'accés del refugi.

La màquina, sota supervisió de l'arqueòleg va realitzar llavors l'obertura completa de l'accés i va assegurar la zona per evitar despreniments.

Posteriorment, un cop es veia tota l'entrada es va procedir a buidar l'accés i part del passadís que estava totalment farcit de terra, runa i pedres que es van utilitzar per tapar-lo i evitar que ningú pogués entrar un cop es va abandonar el refugi que fins a finals dels anys setanta del segle XX feia de vivenda (barraca).

L'arqueòleg i dos operaris van ser els encarregats de buidar de runa els primers nou metres aproximadament de refugi que restaven colmatats quasi fins dalt, també es va treure la runa de l'única habitació que restava plena de runa (la possible latrina).

El passadís de les banquetes i les altres cinc habitacions estaven buides, es va procedir només a netejar de fang el passadís i les habitacions que s'havien embrutat degut a la filtració d'aigua, fang i ciment que van entrar per diversos forats provocats pels micropilotatges de l'obra que van arribar fins a la galeria.

Posteriorment, s'han realitzat els treballs de neteja de la boca d'accés i la resta de l'estructura a fi de documentar-la fotogràfica i planimètricament i valorar la possibilitat de conservar el refugi.

5.2. Resultats

La intervenció arqueològica ha permès documentar l'accés sud al refugi 374 (a la planimetria realitzada el 1937 hi consta un segon accés situat més al nord). L'estructura (rasa de construcció UE 1) està excavada a l'estrat geològic (UE 2) format per un estrat de roca sedimentària denominada llicorella, seguint el sistema constructiu de galeria de mina d'aigua. Una part de la galeria (l'accés, passadís i distribuïdor) estaven farcides de runa (UE 3) per impedir l'accés a l'interior. El punt d'unió entre les dues entrades i algun dels accessos a les habitacions estaven construïts amb maó.

El treballs realitzats han consistit en l'excavació de l'estrat (UE 3) a fi de descobrir l'accés i facilitar-ne la pertinent documentació. Durant els treballs també s'han pogut documentar les galeries interiors del refugi així com l'accés nord per la part interior.

L'accés sud al refugi presenta la planta en forma de ziga-zaga. El primer tram està disposat de est a oest amb una longitud total de 5,08 m i dividit en dos cossos diferenciats.

El primer cos documentat és de planta rectangular. Està situat a l'est d'aquest tram i presenta una longitud de 1,47 m i una amplada de 0,78 m. A la banda sud s'hi ha localitzat un mur construït amb formigó de 1,47 m de longitud, 0,23 m d'ample i 1,65 m d'alçada en el punt més elevat construït amb l'objectiu de reforçar la paret en aquest punt. La banda nord està excavada a la pròpia roca natural.

Contigu a aquest cos per la banda oest s'hi ha documentat un segon cos de planta rectangular però de dimensions majors a l'anterior. La longitud del cos és de 1,84 m mentre que l'amplada varia entre l'extrem est i oest, essent el primer extrem de 1,85 m i el segon de 1,34 m.

Tot el cos està excavat a la roca natural i no presenta cap element constructiu realitzat amb material d'obra. Al llarg de la banda sud s'hi ha localitzat una banquetta també excavada a l'estrat natural amb una amplada que oscil·la entre 0,25 i 0,34 m i una alçada de 0,74 m.

A l'est del cos s'hi ha documentat la polleguera inferior de la porta d'accés al refugi, consistent en una cavitat (0,3 x 0,2 x 0,2 m) excavada a l'estrat natural i adossada a l'extrem oest del mur de formigó. L'orifici està revestit amb dos maons perpendiculars de 0,15 m de longitud amb l'objectiu de consolidar-lo.

El segon tram de la ziga-zaga està disposat de sud a nord formant un angle de 90° amb el primer tram esmentat. Les dimensions són de 3,1 m de llargària i 1 m d'amplària. A l'extrem nord s'inicia el tercer tram disposat de est a oest i també configurant un angle de 90° vers l'oest. La longitud és de 6,80 m i la mateixa amplada que l'anterior, localitzant-se a l'extrem oest un reforçament mitjançant un arc de mig punt construït amb maons lligats amb ciment que presenta un radi exterior de 1,4 m i una radi interior de 0,8 m. En aquest punt s'hi troba la confluència de l'accés nord i la galeria principal del refugi.

Els dos primers trams documentats presenten tan a les parets com a la volta una capa de pintura blanca utilitzada per evitar l'exfoliament propi de la llicorella, mentre que el tercer tram i la resta de l'estructura presenten la roca vista. L'alçada des de la solera fins al punt més alt de la volta és de 1,8 m.

A l'interior de la resta de trams l'alçada segueix el mateix patró i oscil·la entre 1,77 i 1,85. A partir de 1,7 m des de l'entrada s'inicia una rampa que va fent baixar el nivell del terra de forma continua fins arribar al distribuïdor del refugi 10 metres més endins.

La confluència entre els dos accessos i la galeria correspon a un espai de planta rectangular de 3,1 m de llargària i 1,4 m d'amplària que apareix amb un reforçament de les parets realitzat amb maons lligats amb morter consistent en un aixecament de paret fins a una alçada aproximada de 1,4 m en les que s'hi assenten quatre arcs de mig punt.

El primer arc està situat a l'est de l'espai i permet la comunicació amb l'accés sud del refugi, el segon està situat a la banda sud i comunica amb la galeria principal, el tercer està situat a la banda nord i uneix l'espai amb l'accés nord i el quart està situat al centre de la confluència a fi de reforçar l'espai.

La galeria principal presenta una longitud de 25,1 m, una amplada de 1,27 m de passadís (1,57 si es compten també la zona de seients) i una alçada de 1,8 m disposats en una planta rectangular tot i que a l'extrem sud presenta una lleugera desviació en forma de "S" localitzant-se en aquest punt el final dels treballs de perforació on trobem una amplada de 1,8 m. Al llarg del passadís s'hi han documentat quatre cavitats; tres de planta semioval (C2, C3 i C4) i una de planta rectangular (C1).

De nord a sud, la primera cavitat documentada a la banda oest (C1) està situada a 8,27 m respecte de l'arc inicial de la galeria. Es tracta d'una habitació de planta rectangular de 3,05 m de longitud i 1,64 m d'amplada. Presenta una porta d'accés flanquejada per dos pilars construïts amb maó.

També a la banda oest s'han documentat dos cavitats de dimensions similars situades la primera (C2) a 2 m respecte de l'habitació i la segona (C3) a 5,14 m. Ambdues cavitats tenen la planta semioval d'aproximadament 1,1 m d'amplada i 2,6 m de llargària.

La C4 documentada està situada a la banda est de la galeria, a 9,86 m respecte de l'arc inicial de la galeria. En aquest cas presenta unes dimensions inferiors a la resta de cavitats documentades. La planta és semioval de 0,77 m d'amplada i 1,2 m de longitud.

Al llarg de tota la paret est de la galeria s'hi ha documentat un banc corregut de 14,4 m de longitud, 0,29 m d'amplada i 0,47 m d'alçada només interromput per la C4.

Val a dir que al llarg de l'estructura s'hi han localitzat set micropilotatges dos dels quals no han superat la totalitat de la galeria de manera que se'n pot observar l'extrem a l'aire. La perforació de la galeria ha comportat la deposició d'una capa d'entre 0,1 m i 0,3 m de gruix (depenent la zona) de formigó solidificat. La realització dels micropilotatges es deu a la necessitat de construir la fonamentació dels murs exteriors que han de suportar el pes del talús a la zona més pròxima a la carretera del Carmel.

Pel què fa a l'accés nord també presenta planta rectangular del que només se n'ha pogut documentar quasi 8 m de longitud atès que en aquest punt s'ha localitzat la sedimentació que n'impedeix l'accés des de l'exterior. Tot i així s'intueix una lleugera desviació vers l'est, fet que ja queda reflectit a la planimetria realitzada l'agost de 1937. Tan l'amplada com l'alçada de l'accés presenten les mateixes dimensions que la resta de l'estructura.

En aquesta zona s'ha documentat una nova cavitat semioval (C5). Aquesta presentava una porta d'accés flanquejada per dos pilars construïts amb maó. L'habitació estava farcida de runa amb un munt de pedres que feien de mur de contenció. Després amb els treballs realitzats, s'ha buidat l'habitació i s'han trobat les restes d'una tapa de ferro que

hi havia al terra sota de la qual ha aparegut un forat circular al terra que baixava més de 0,5 m. Aquest petit dipòsit sembla ser que podria haver estat una latrina que tingués el refugi. Degut a la dificultat dels treballs i a la gran quantitat de pedres que hi havia dintre a estat impossible acabar de buidar-lo tot documentant-se només el primer mig metre.

Entre la runa (UE 2) que era dels anys setanta i barrejada amb restes de desperdici de la pròpia barraca, va aparèixer descontextualitzada una moneda de la II^a República, concretament una pesseta de 1937.

Amb posterioritat, un cop el refugi ja abandonat passa a ser una barraca. Durant aquest temps, trobem que a l'entrada es fa una paret de ciment per poder reforçar l'obertura del refugi i poder fer passar una canalització que baixa per la muntanya. A part, també trobem un forat a l'entrada del refugi que fa de polleguera d'una porta que els habitants de la barraca van col·locar allà per tancar la seva "propietat".

6. CONCLUSIONS

En motiu de la construcció d'un talús per a la contenció de terres a causa del fort desnivell al solar situat entre la carretera del Carmel i el carrer José Millán González, de Barcelona (Barcelonès), s'ha realitzat una intervenció arqueològica de caràcter preventiu atès l'interès arqueològic i alt valor històric de la zona.

Durant els treballs de rebaix del subsòl a la part inferior del solar, en front el número 38-40 del carrer de José Millán González, s'ha documentat l'accés sud al refugi 374, la galeria central i part de l'accés nord.

Val a dir que el sistema constructiu utilitzat era el de galeria de mina. S'iniciava una perforació del subsòl amb més o menys inclinació fins a assolir la cota necessària i es prosseguia excavant de forma horitzontal i reforçant els trams més inestables amb material constructiu i que havien de salvaguardar la població civil en un eventual atac amb projectils, ja sigui d'origen aeri o marítim.

L'avantatge que ofería el turó del Carmel era que no calia perforar a molta profunditat ja que es podia aprofitar la pendent del terreny per guanyar alçària a mesura que l'excavació s'endinsava cap a l'interior del promontori de forma horitzontal, fet que situa la galeria interior a 12,10 m de profunditat des del punt més elevat de la volta fins a la superfície.

L'accés sud al refugi presenta la planta en forma de ziga-zaga, fet que evitava la penetració de metralla a l'interior del refugi en cas de que caigués un projectil a l'accés.

S'ha pogut documentar exhaustivament la major part de l'estructura (a excepció de l'accés nord). L'accés sud del refugi 374 presenta planta en forma de ziga-zaga en el que s'hi poden observar dos cossos diferenciats a l'inici del recorregut. El primer cos correspon a l'accés exterior que quedava a mercè dels projectils, mentre que el segon cos està situat de forma contigua amb el primer separats un de l'altre per la polleguera de la porta. A l'interior d'aquest segon cos s'hi ha documentat una banqueteta a la banda sud excavada a la roca natural que a tall d'hipòtesi podria anar destinada al repòs de la persona encarregada d'administrar l'accés al refugi o un sentinella.

La galeria principal del refugi està situada a aproximadament 12 m cap a l'interior del Turó del Carmel i a una cota sobre el nivell del mar de 164,9 m (des de la solera). Es tracta d'una galeria de planta rectangular amb diverses cavitats a ambdós costats, que no apareixen reflectides al plànol de l'any 1937 i dels que en desconeixem la funcionalitat. Cal destacar que les cavitats C2, C3, C4 i C5 presenten planta semioval, mentre que la C1 presenta planta rectangular i apareix flanquejada per dos pilars.

Al llarg de la banda sud de la galeria s'hi ha documentat un banc corregut destinat a l'assentament dels refugiats.

A l'extrem nord de la galeria, on hi trobem la unió amb l'accés sud, també s'hi ha localitzat el passadís de l'accés nord, tot i que en aquest cas no s'ha pogut documentar exhaustivament atès que presenta un estrat de rebliment que ho impedeix.

Tota l'estructura estava excavada a la roca natural, formada per llicorella que ofería molt bona consistència a la construcció, fet que explica que només s'han localitzat reforçaments amb material d'obra a la confluència entre els dos accessos i la galeria. Val a dir que als dos trams inicials de la ziga-zaga s'hi ha observat una capa de pintura blanca amb l'objectiu d'impedir l'exfoliació pròpia de la roca.

Mitjançant l'emissió de butlletes informatives del moment, es publicaren les característiques constructives necessàries per a garantir la seguretat dels ciutadans a l'interior dels refugis antiaeris. Aquestes infraestructures havien de complir entre d'altres, els següents requisits:

- Dos o més accessos per facilitar l'entrada de les persones i per evitar que, en cas de que un quedés destruït, es pogués evacuar les persones per un altre de les entrades.
- Reforçar els murs, sobretot els que donaven més directament a l'exterior.
- Apuntalar els sostres per evitar esfondraments.
- Assegurar l'existència d'una obertura que permeti la renovació de l'aire.

El refugi 374 acomplia els tres primers requisits establerts per la Generalitat tot i que a la planimetria realitzada l'any 1937 s'hi poden observar dos accessos, inicialment es consideraren com a dos refugis diferenciats (308 i 374) però finalment s'uniren i configuraren el refugi 374.

Pel què fa al quart punt, creiem que les dimensions del refugi són relativament reduïdes i que per tant amb els dos accessos ja n'hi havia prou per a la renovació de l'aire.

Segons el projecte d'obra, el refugi quedarà afectat parcialment a la zona del primer angle recte de l'accés sud en el que es rebaixarà el terreny per a la caixa de l'escala mecànica, així com també quedarà afectada la zona de confluència dels accessos i la galeria a causa de la realització dels micropilotatges emprats per a la fonamentació de l'escala mecànica que comunicarà el carrer de José Millán González amb la carretera del Carmel.

Tal i com mostra la present memòria s'ha documentat exhaustivament les restes localitzades per tal de salvaguardar el seu valor cultural.

7. **BIBLIOGRAFIA**

AA.VV. (1991): *Gran geografia comarcal de Catalunya. Barcelonès i Baix Llobregat*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

AA.VV. (2003): *El Refugi 307: la guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Ajuntament de Barcelona. Consell Municipal del Districte de Sants - Montjuïc. Barcelona.

AA.VV. (2006): *Atles de Catalunya: Barcelona*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

BESALÍ, A. (2004): "Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano" a *Ebre 38*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

COLL, J.M; ROIG, J. (2002): *Galeries subterrànies d'època moderna (segles XVI-XVIII): tipologia i propostes de funcionalitat a partir de l'estudi arqueològic*. (pàg. 252-261). II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès. 18-21 d'abril de 2002. Volum I.

GARCIA, A.; GUÀRDIA, M. (1986): *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*. Edicions de la Magrana. Barcelona.

PALET, J.M. (1995): *Estudi territorial del Pla de Barcelona: Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II-I aC- X-XI dC*. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.

PUJADÓ, J. (1998): *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-39)*. Abadia de Montserrat.

PUJADÓ, J. (2002): *Atles dels refugis de la Guerra Civil espanyola a Barcelona*. Inèdit.

PUJADÓ, J. (2006): *Contra l'oblit: els refugis antiaeris poble a poble*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

SOLÉ, J.M.; VILLARROYA, J. (1986): *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

WEBS CONSULTADES

www.barcelonabombardejada.cat

www.barraques.cat/

www.elpais.com/articulo/cataluna/basura/maleza/toman/baterias/antiaereas/Turo/Rovira/elpepiespcat/20091102elpcat_12/Tes/

www.elperiodico.com/default.asp?idpublicacio_PK=46&idioma=CAS&idnoticia_PK=560718&idseccio_PK=1022

www.mismonedas.com

www.tresturons.net/historia.html

http://w3.bcn.es/XMLServeis/XMLHomeLinkPI/0,4022,321150885_324450876_1,00.html

ARXIUS CONSULTATS

Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona. (AMAB):

Documentació consultada a l'arxiu:

- Caixa 57267 Situació dels bombardejors a Barcelona.
- Caixa 57270 Construcció i funcionament dels refugis.
- Caixa 57278 Expedient del refugi 374 del Carmel.
- Plànols dels refugis 308 i 374.

Arxiu Municipal de Sants. (AMS):

Documentació consultada a l'arxiu:

- Llistat dels refugis de Barcelona a 9-12-1937.
- Llistat dels refugis de Barcelona a 16-7-1938.
- Plànol inventari del 1962.
- Plànol de detall dels anys 1969-73.

ANNEX.

A.1. Repertori fotogràfic

A.2. Planimetries

1. Plànol de Situació E:1:2000
2. Plànol de Situació E:1:500
3. Planta de General del Refugi 374
4. Superposició del projecte constructiu i el refugi 374

ANNEX 1: REPERTORI FOTOGRÀFIC

Foto 1: Nens l'any 1938 damunt dels canons de la bateria antiaèria del turó de la Rovira.
Imatge de Xavier Jubierre.

Foto 2: Imatge actual de la bateria.

Foto 3. Imatge general de les bateries.

Foto 4: Entrada del refugi descoberta durant les obres.

Foto 5: Vista general de l'accés un cop net.

Foto 6: Mur de formigó a la banda sud del primer cos.

Foto 7: Vista general dels encaixos de la porta.

Foto 8: Detall de la polleguera de la porta.

Foto 9: Vista general del segon cos amb la banqueta a la banda sud.

Foto 10: Detall de la banqueta.

Foto 11: Detall de la capa de pintura blanca.

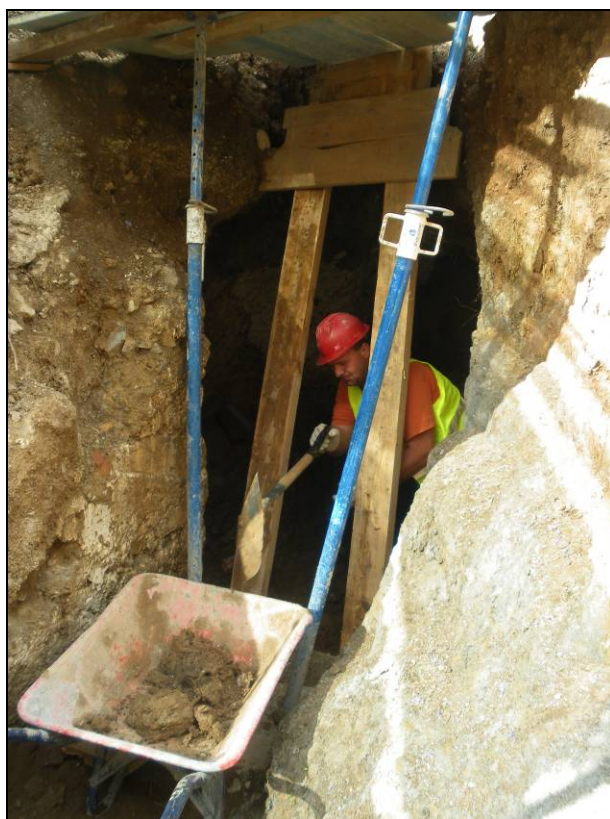

Foto 12: Detall dels treballs al principi.

Foto 13: Farciment a l'interior de la galeria.

Foto 14: Principi de la galeria un cop tret el farciment (UE 2).

Foto 15: Detall de la zona que quedarà afectada pel rebaix del terreny.

Foto 16: Zona de la volta destruïda en treballs anteriors.

Foto 17: Segon tram de la ziga-zaga.

Foto 18: Segon tram de la ziga-zaga un cop buidada la runa.

Foto 19: Tram més interior de la ziga-zaga.

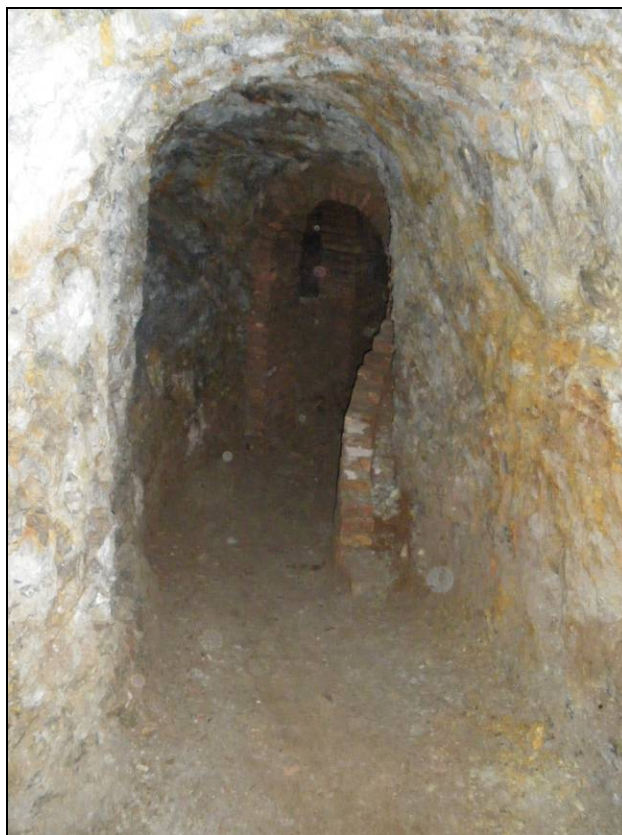

Foto 20: Tram més interior de la ziga-zaga un cop acabats els treballs.

Foto 21: Detall de l'arc de mig punt situat a l'extrem oest de la ziga-zaga.

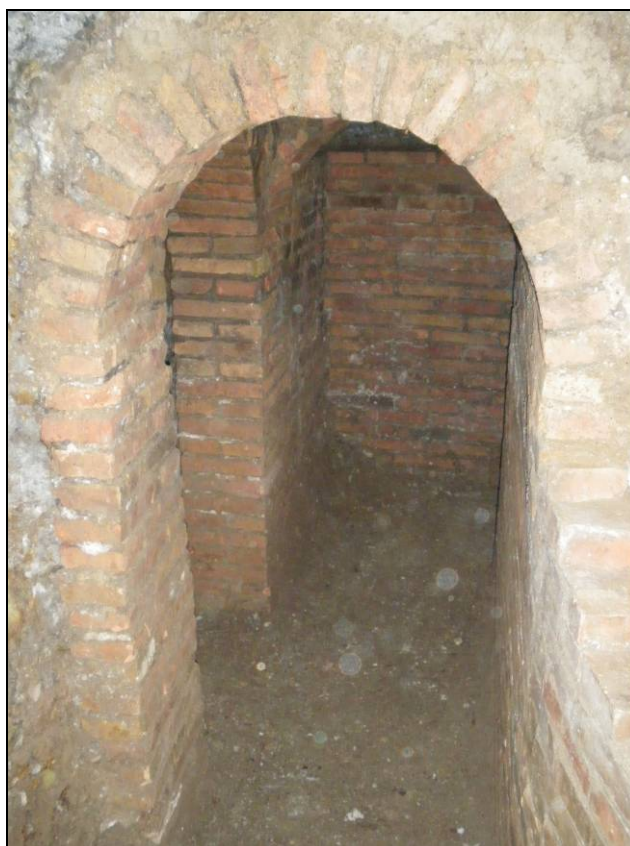

Foto 22: Primer arc de mig punt.

Foto 23: Zona de confluència dels accessos i la galeria (a l'esquerra de la imatge).

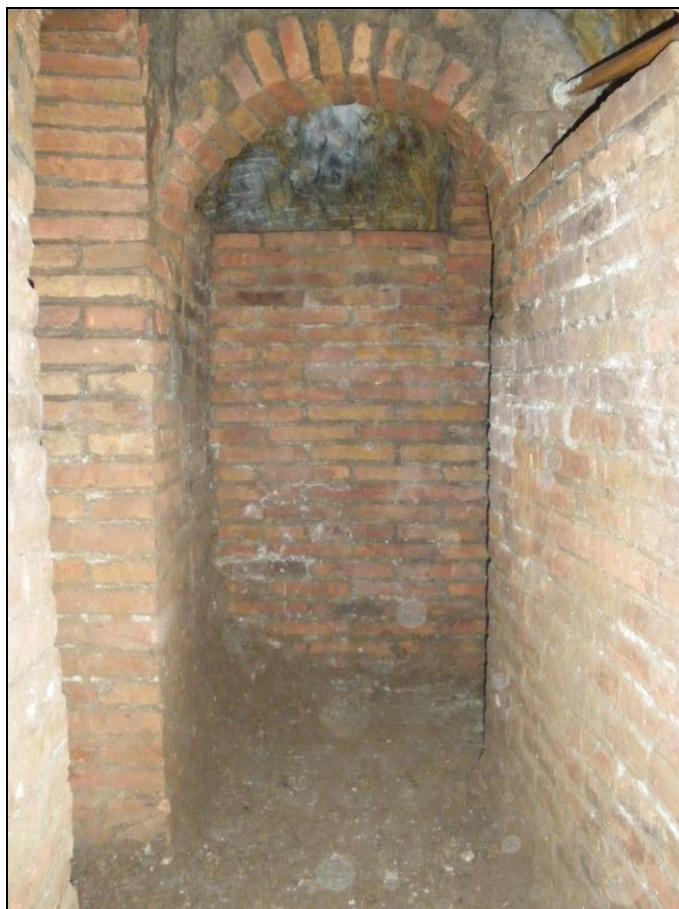

Foto 24: Distribuidor entre els accessos i la galeria.

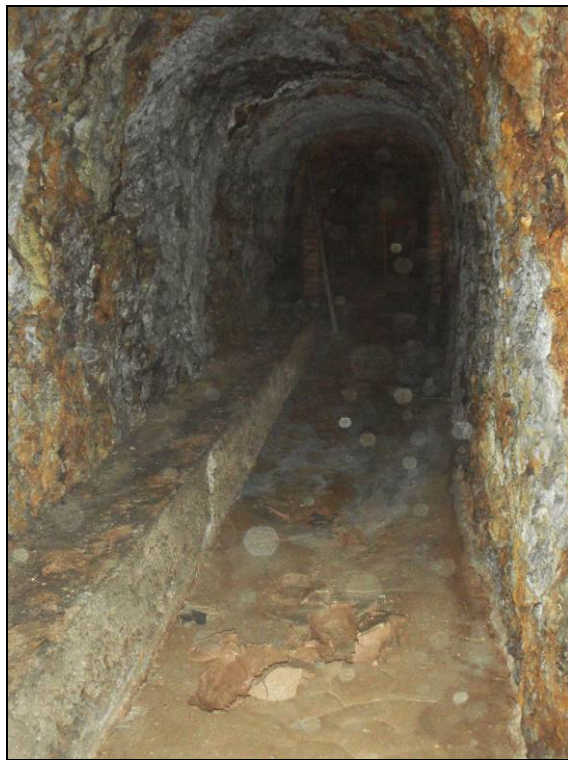

Foto 25: Galeria principal del refugi on s'hi pot observar la banqueta.

Foto 26: Àmbit C1 on es pot observar una galleda incrustada a l'abeurada.

Foto 27: Pilars que flanquegen la porta d'accés a la C1.

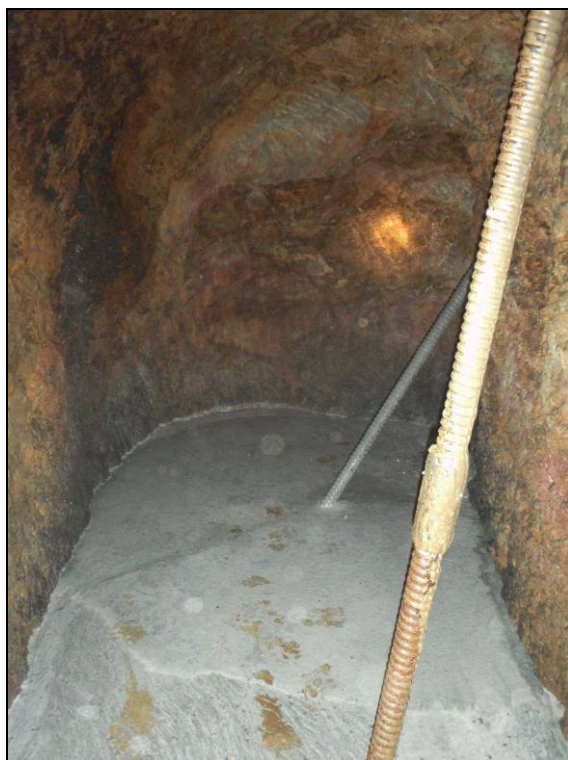

Foto 28: Àmbit de la C2 amb els micropilotatges que la creuen.

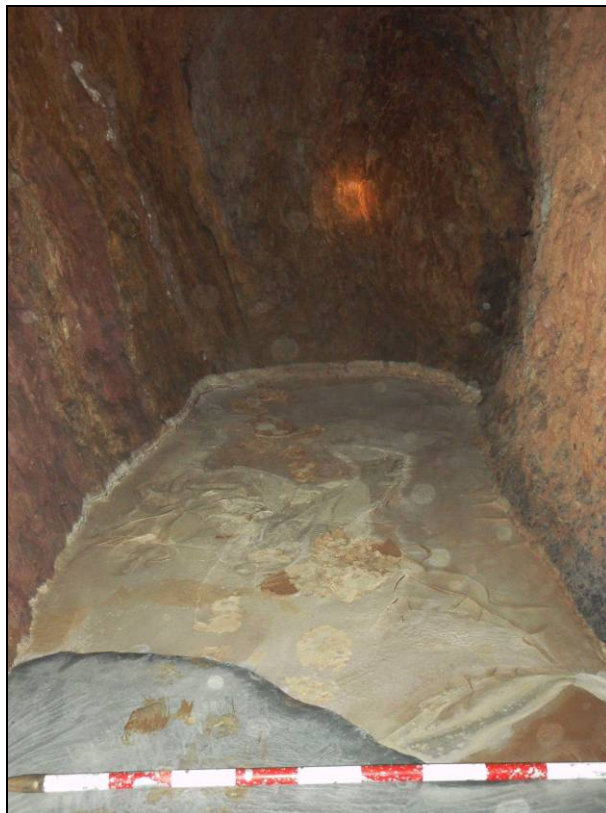

Foto 29: Àmbit de la C3 amb la sedimentació de l'abeurada i el formigó.

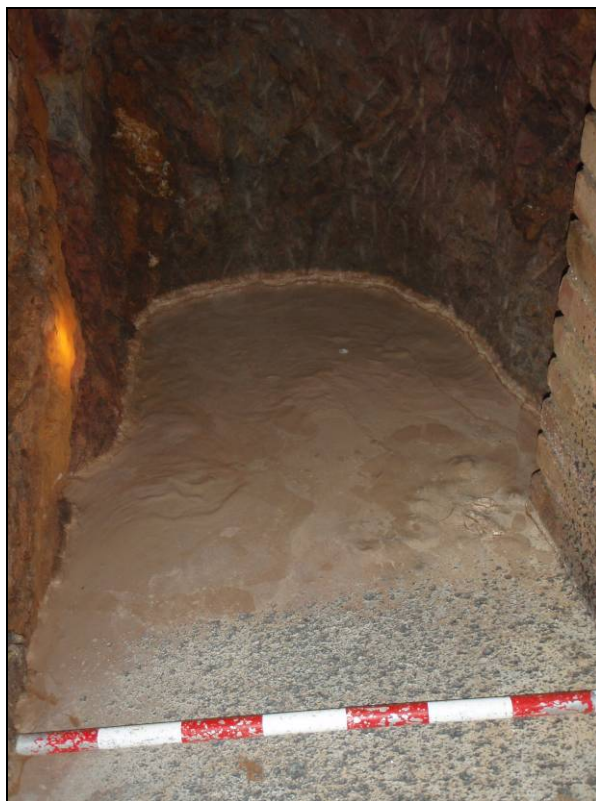

Foto 30: Àmbit de la C4.

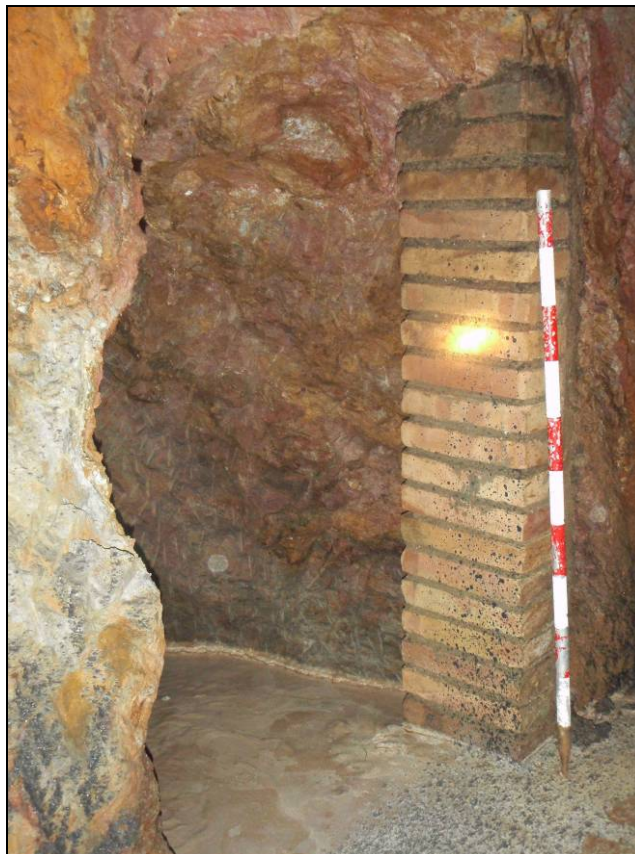

Foto 31: Detall de l'únic pilar de reforçament a l'accés de la C4.

Foto 32: Galeria principal on es veu un dels micropilotatges.

Foto 33: Micropilotatges traspasant la galeria.

Foto 34: Extrem sud de la galeria i final
d'excavació.

Foto 35: Imatge del accés nord des del distribuïdor.

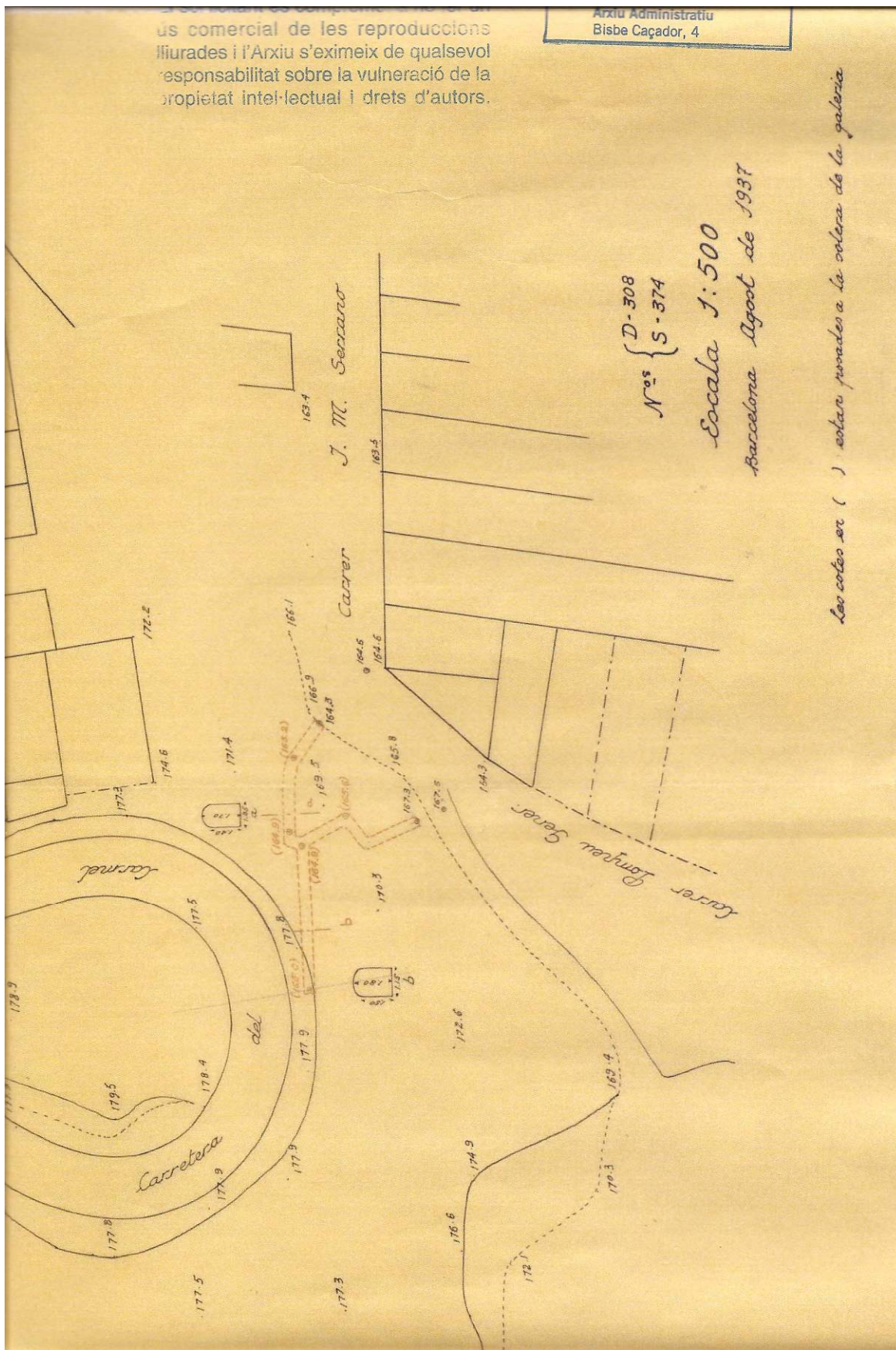
Foto 36: Vista general del passadís nord, a la dreta l'accés des del distribuïdor.

Foto 37: Habitació C-5 abans de ser buidada, amb una paret feta de pedres de la pròpia runa.

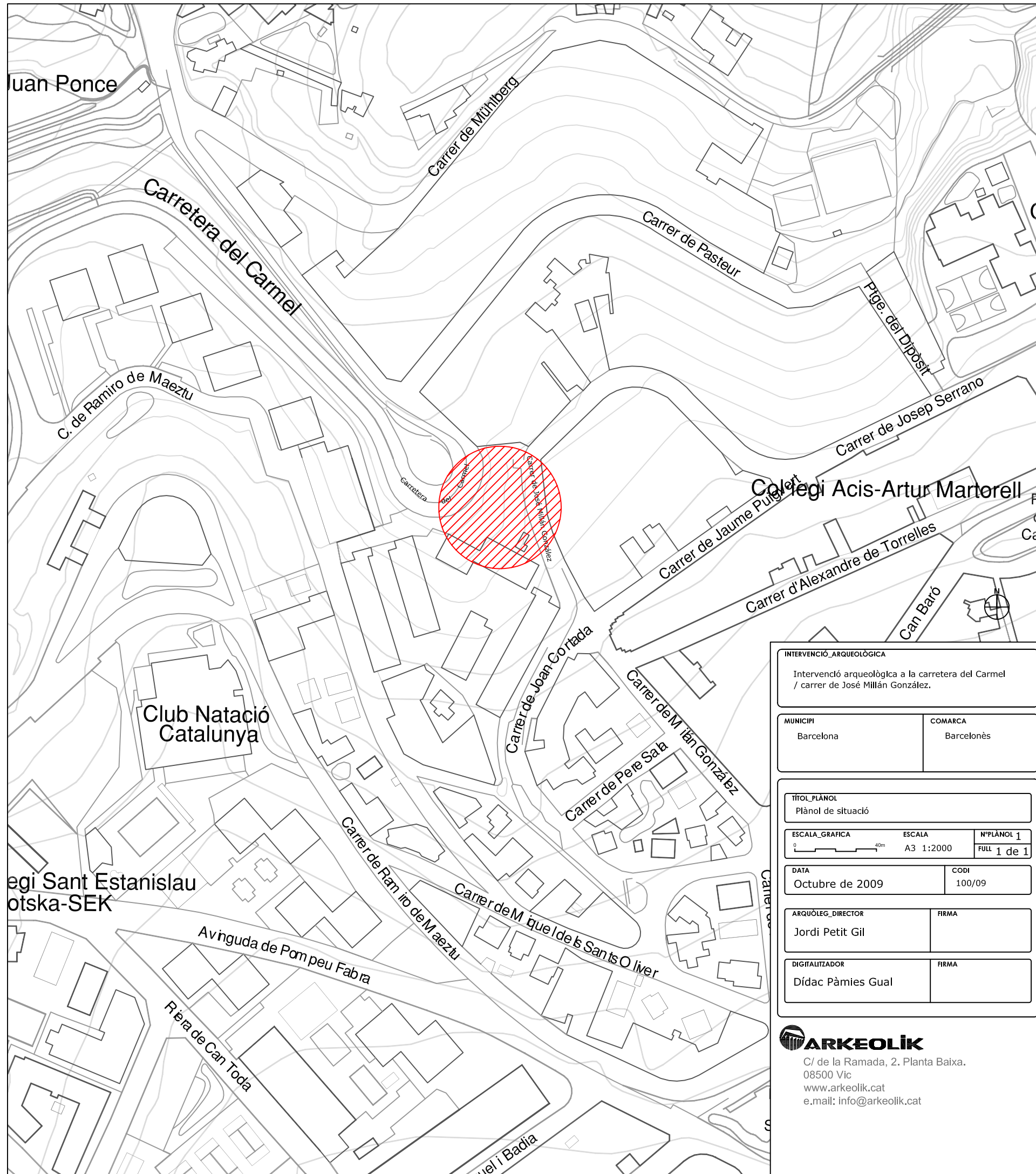
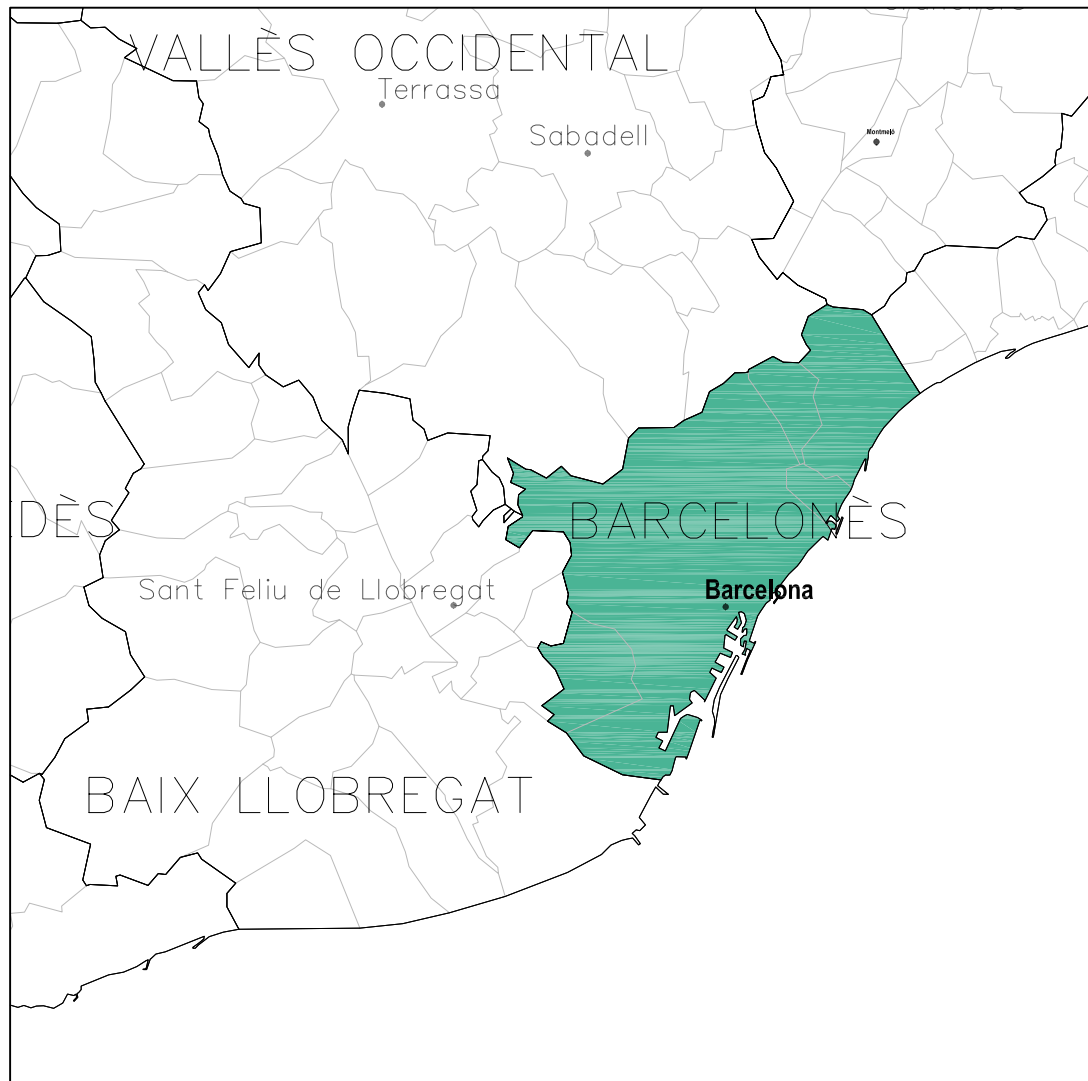

Foto 38: Habitació (C-5) un cop es va buidar i va aparèixer el pou (possible latrina).

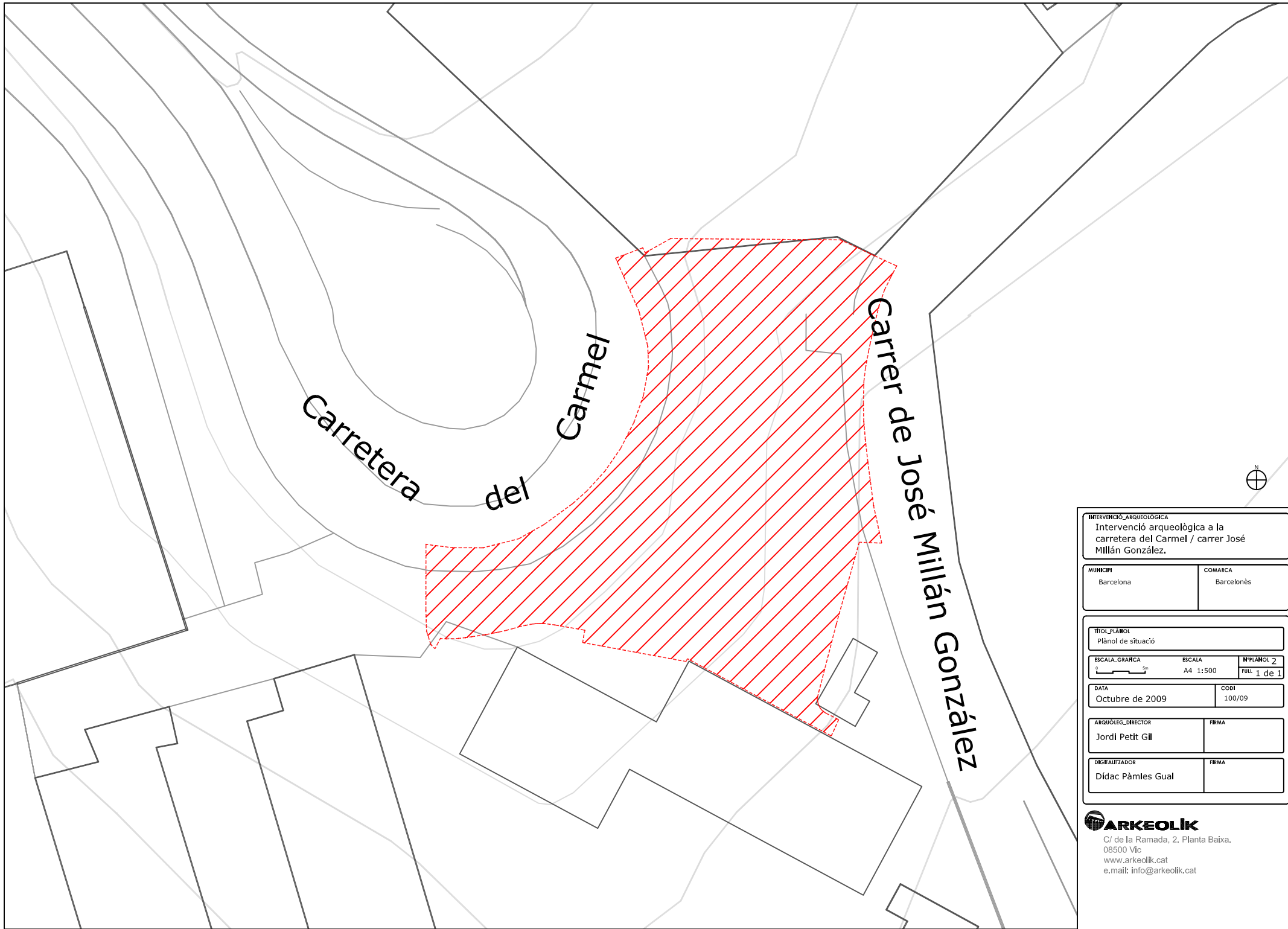
Fot. 39 Còpia del plànol original ubicat a l'Arxiu Administratiu de Barcelona.

ANNEX 2: PLANIMETRIES

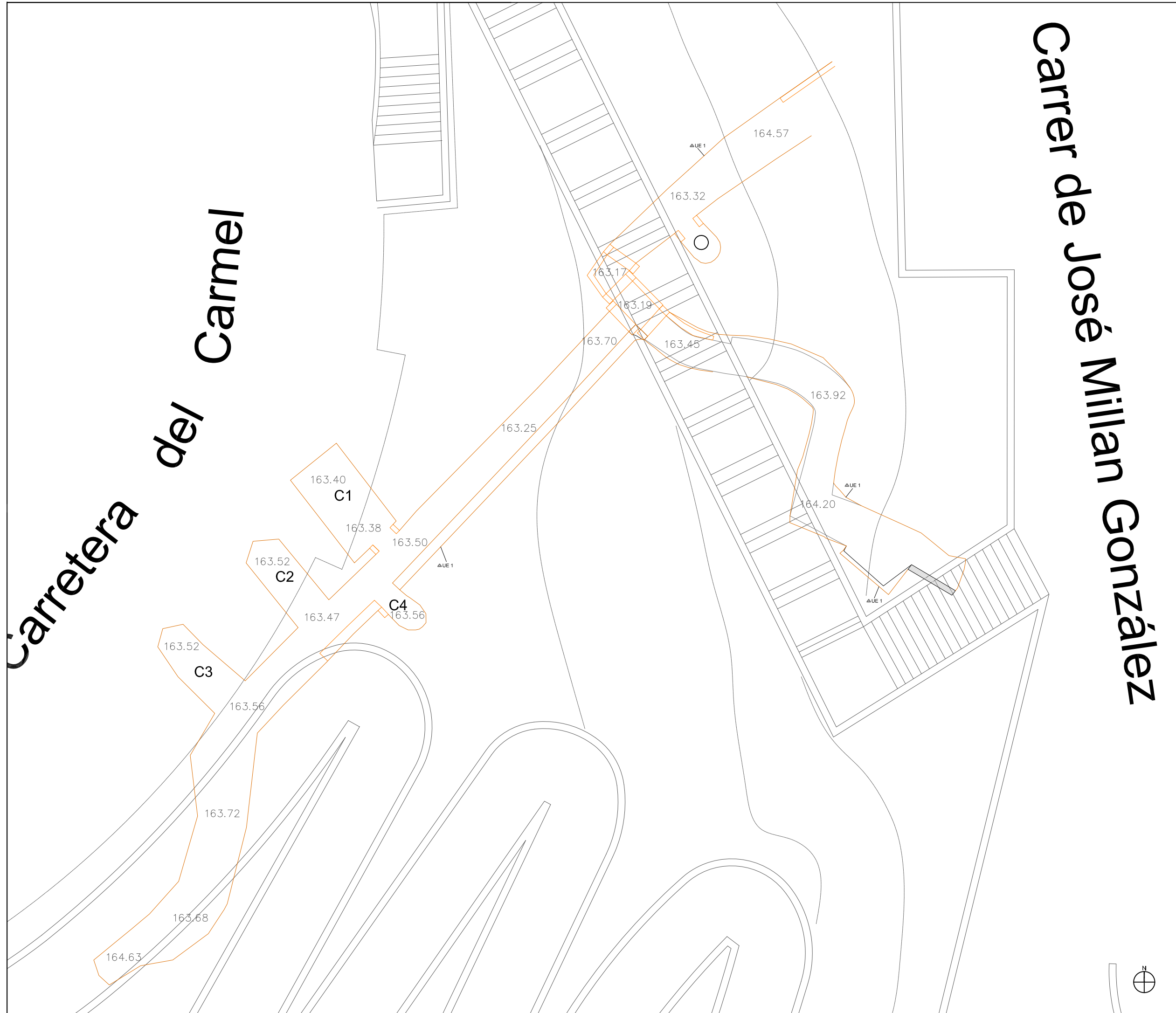
INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA		
Intervenció arqueològica a la carretera del Carmel / carrer de José Millán González.		
MUNICIPI	COMARCA	
Barcelona	Barcelonès	
TÍTOL PLÀNOL		
Plànol de situació		
ESCALA GRÀFICA	ESCALA	Nº PLÀNOL 1
0 40m	A3 1:2000	FULL 1 de 1
DATA	CODI	
Octubre de 2009	100/09	
ARQUEÒLEG DIRECTOR	FIRMA	
Jordi Petit Gil		
DIGITALITZADOR	FIRMA	
Dídac Pàmies Gual		

ARKEOLIK
 C/ de la Ramada, 2. Planta Baixa.
 08500 Vic
 www.arkeolik.cat
 e.mail: info@arkeolik.cat

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA Intervenció arqueològica a la carretera del Carmel / carrer José Millán González.		
MUNICIPI Barcelona	COMARCA Barcelonès	
TÍTOL PLÀNOL Plànol de situació		
ESCALA GRÀFICA 	ESCALA A4 1:500	Nº PLÀNOL 2 FULL 1 de 1
DATA Octubre de 2009	CODI 100/09	
ARQUÈLEG DIRECTOR Jordi Petit Gil	FRIMA	
DIGITALITZADOR Dídac Pàmles Gual	FRIMA	

ARKEOLIK
C/ de la Ramada, 2. Planta Baixa.
08500 Vic
www.arkeolik.cat
e.mail: info@arkeolik.cat

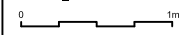
Carretera del Carmel

Carrer de José Millán González

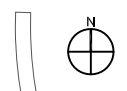
- Contorn estructura
- Morter
- Pedres
- Material constructiu
- Retall
- Projectió hipotètica
- Cotes
- Unitat estratigràfica
- Estrat natural

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA
Intervenció arqueològica a la
carretera del Carmel / carrer José
Millán González.

MUNICIPI Barcelona	COMARCA Barcelonès
-----------------------	-----------------------

TÍTOL PLÀNOL Planta general del refugi 374		
ESCALA GRÀFICA 	ESCALA A3 1:50	Nº PLÀNOL 3 FULL 1 de 1
DATA Octubre de 2009	CODI 100/09	
ARQUÈLEG DIRECTOR Jordi Petit Gil	FIRMA	
DIGITALITZADOR Dídac Pàmies Gual	FIRMA	

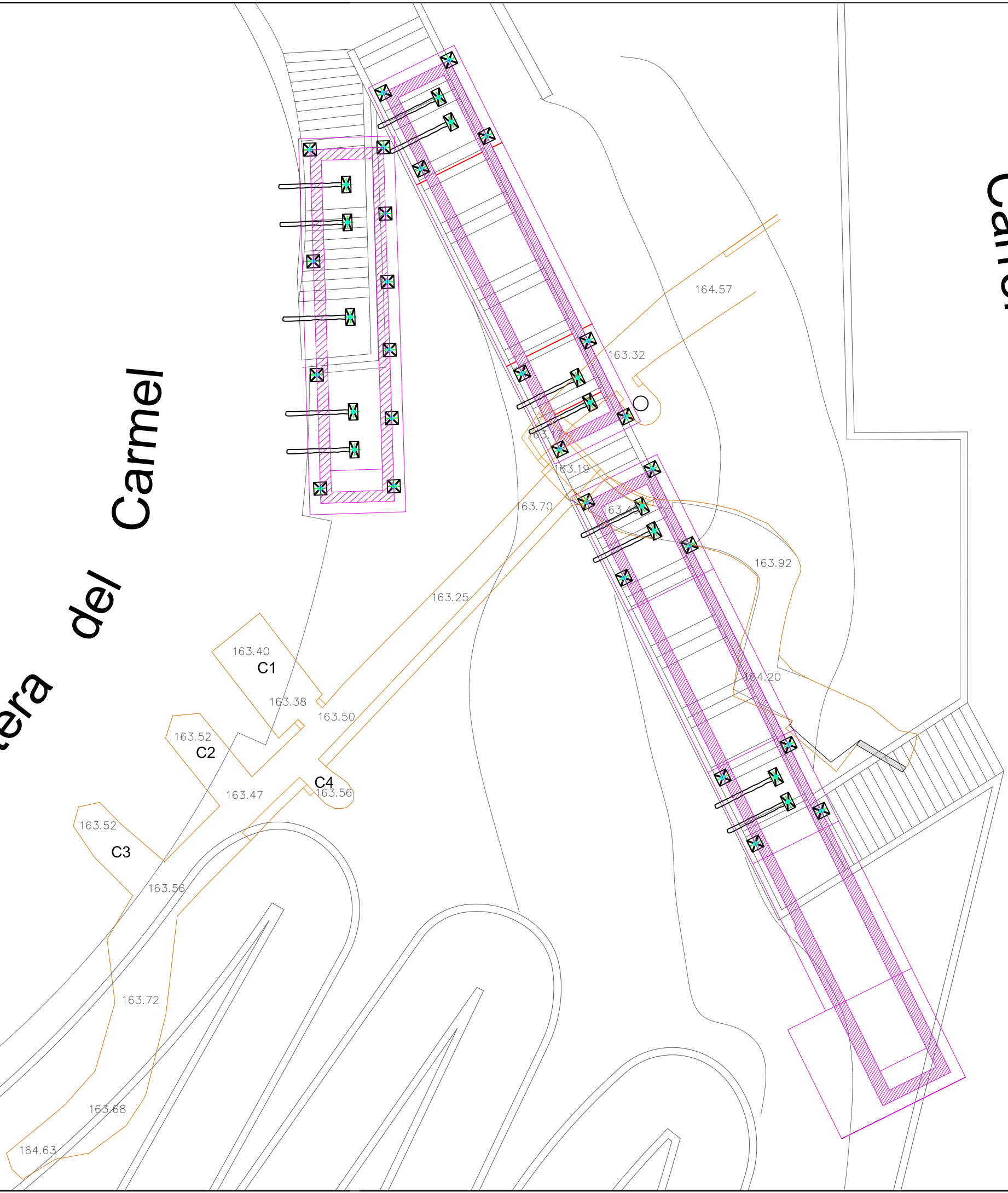
ARKEOLIK
C/ de la Ramada, 2. Planta Baixa.
08500 Vic
www.arkeolik.cat
e.mail: info@arkeolik.cat

Carretera del Carmel

Carrer de José Millán González

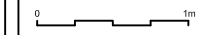
- Contorn estructura
- Morter
- Pedres
- Material constructiu
- Retall
- Projecció hipotètica
- Cotes
- Unitat estratigràfica
- Escala mecànica

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA
Intervenció arqueològica a la
carretera del Carmel / carrer José
Millán González.

MUNICIPI	COMARCA
Barcelona	Barcelonès

TÍTOL PLÀNOL
Sobreposició del projecte constructiu i el refugi 374

ESCALA GRÀFICA	ESCALA	Nº PLÀNOL
	A3 1:50	4
		FULL 1 de 1

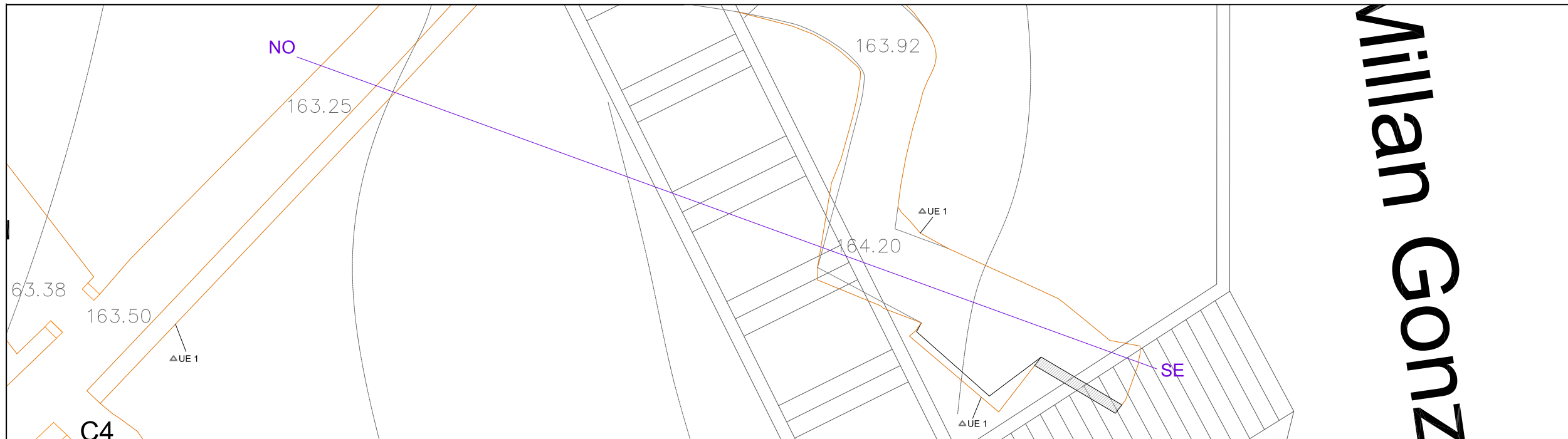
DATA	CODI
Octubre de 2009	100/09

ARQUÒLEG DIRECTOR	FIRMA
Jordi Petit Gil	

DIGITALITZADOR	FIRMA
Dídac Pàmies Gual	

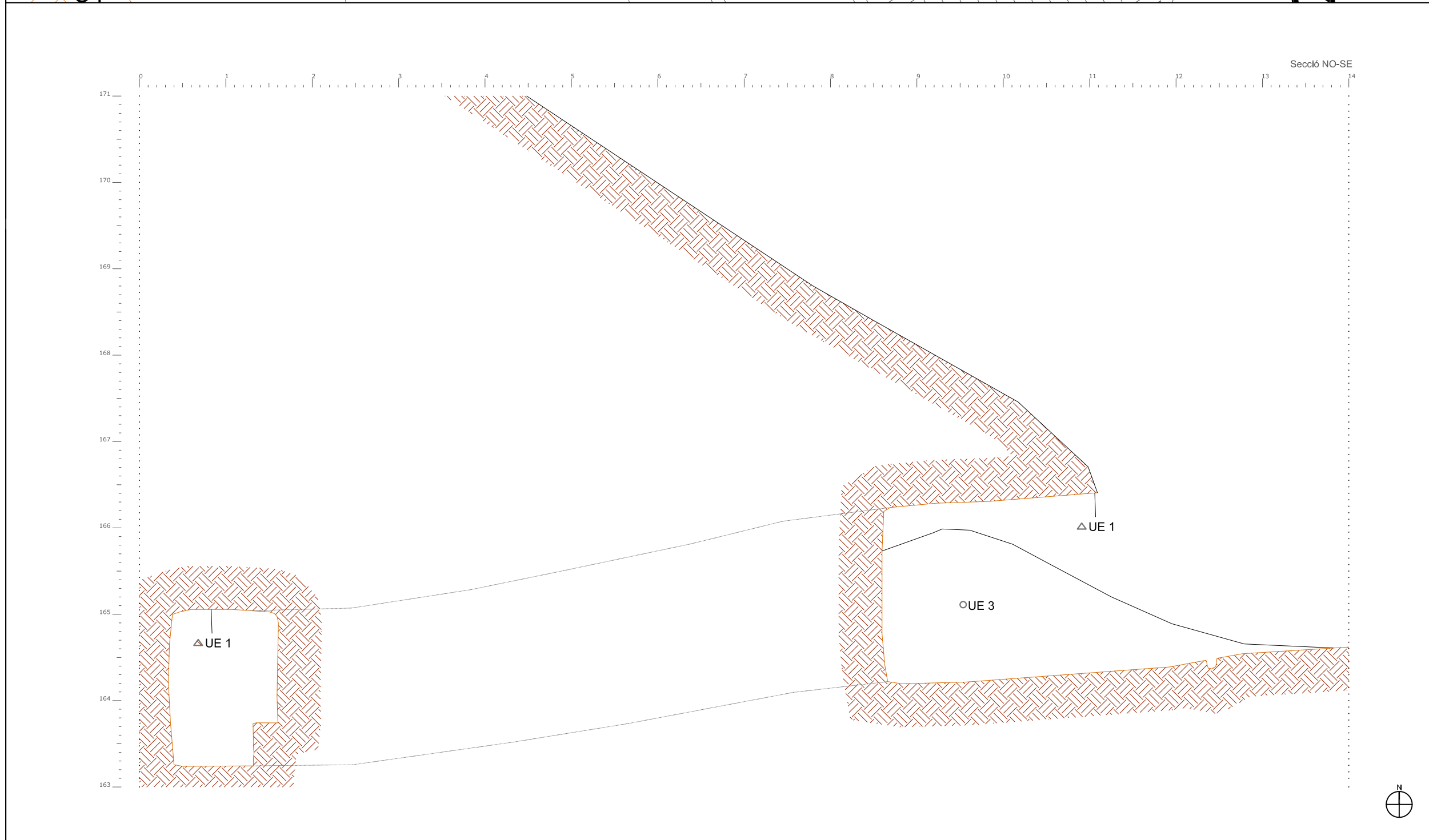
ARKEOLIK
C/ de la Ramada, 2. Planta Baixa.
08500 Vic
www.arkeolik.cat
e.mail: info@arkeolik.cat

Millan GONZ

- Contorn estructura
- Morter
- Pedres
- Material constructiu
- Retall
- Retall inferior
- Cotes
- Unitat estratigràfica
- Estrat natural

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA
Intervenció arqueològica a la
carretera del Carmel / carrer José
Millán González.

MUNICIPI Barcelona	COMARCA Barcelonès
-----------------------	-----------------------

TÍTOL PLÀNOL Secció	
ESCALA GRÀFICA 	ESCALA A3 1:50
Nº PLÀNOL 5 FULL 1 de 1	
DATA Octubre de 2009	CODI 100/09
ARQUÈLEG DIRECTOR Jordi Petit Gil	FIRMA
DIGITALITZADOR Dídac Pàmies Gual	FIRMA

ARKEOLIK
C/ de la Ramada, 2. Planta Baixa.
08500 Vic
www.arkeolik.cat
e.mail: info@arkeolik.cat

